

Ver weg en toch dichtbij

Dennis Koopman, s0729787
Egodocumenten over de Japanse bezetting
Dhr. Peter van Zonneveld
26 mei 2011

1 Survival of the fittest?	2
2 De oorlog voor Mischa de Vreede	2
2.1 Memoires van een kindertijd	2
2.2 Op afstand overleven: Aanpassen, fantaseren en genieten	4
2.3 Kinderlijke beleving en gevoel voor ethiek	5
3 Mary en Lex: Liefde op afstand	6
3.1 Initiatieven tegen beter weten in	7
3.2 Structuur en vermaak	7
3.2.1 <i>Lex: Vlotte studie, lectuur bij de vleet, humor niet van de lucht</i>	7
3.2.2 <i>Mary: Eén brok vrolijkheid en creativiteit</i>	8
3.3 Tussen waardering en achterdocht	8
4 Ieb, de wandelende Encyclopedie	10
4.1 Schrijven als Brugman(s)	10
4.2 Opvoeden en organiseren	11
4.3 Gebrek aan inzicht en beschaving	12
5 Visie is een overlevingsmiddel	12
6 Bijlage 1: Overlevingsmiddelen	14
7 Literatuurlijst	15

1 | Survival of the fittest?

Allemaal hebben we onszelf bepaalde ‘mechanismen’ geleerd om te overleven, om onze levens zin te geven. Wanneer we in gevangenschap leven, wanneer we worden vernederd, wanneer alle zekerheden worden weggeslagen - juist dan treden die overlevingsmethoden naar de voorgrond. In tijden van onzekerheid zoeken we houvast in zaken waar we normaal misschien minder bewust mee bezig zijn, of minder waarde aan hechten.

Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog zijn vele Nederlanders geïnterneerd in Japanse kampen te Nederlands-Indië. Het leven bestaat er uit werken, bevelen opvolgen, en zorgen dat je niet omvalt van de honger. Er zijn talloze egodocumenten die iets te maken hebben met dit onderwerp. De egodocumenten van Mischa de Vreede, Lex en Mary Brückel, en Ieb Brugmans - volstrekt willekeurig geselecteerd - dienen in het vervolg van dit onderzoek om een globale indruk te geven van mogelijke overlevingsmethoden en visies op verschillende bevolkingsgroepen.

Niet de omstandigheden in het kamp, maar de *omgang* met die omstandigheden staat dus centraal; hoe hou je je sterk onder zulke erbarmelijke situaties? Daarnaast is er aandacht voor hoe er - wellicht gekleurd door de omstandigheden - tegen inlanders, Japanners en andere kampbewoners wordt aangekeken. Andere vragen die aan de orde gesteld kunnen worden,¹ treden hier alleen op de voorgrond als ze in enig opzicht relevant zijn voor een kritische kanttekening op het document zelf.

2 | De oorlog voor Mischa de Vreede

‘Een verhaal vertellen is ongeveer het liefste wat je een ander kunt aandoen’ is het motto dat Mischa de Vreede sinds 1991 gebruikt in haar schrijversbezigheden. Dit motto zien we indirect ook terug in *Waar ik mee leef* (1995),² de memoires van haar jeugd, waaronder haar tijd in Nederlands-Indië, en de nasleep daarvan.

2.1 | *Memoires van een kindertijd*

Mischa wordt op 17 september 1936 in Batavia geboren als Henny de Vreede, vernoemd naar de eerste - in Nederlands-Indië overleden - vrouw van dominee de Vreede. Haar moeder, Lena Cornelia de Vreede-Varekamp, is lerares. Haar gezin woont in Medan als de Japanners de macht overnemen; ze is vijfenhalf jaar oud als ze wordt geïnterneerd. In 1946 wordt het gezin gerepatriëerd. Als ze achttien is, laat ze haar naam veranderen in Mischa en zet ze haar eerste stappen als schrijfster.

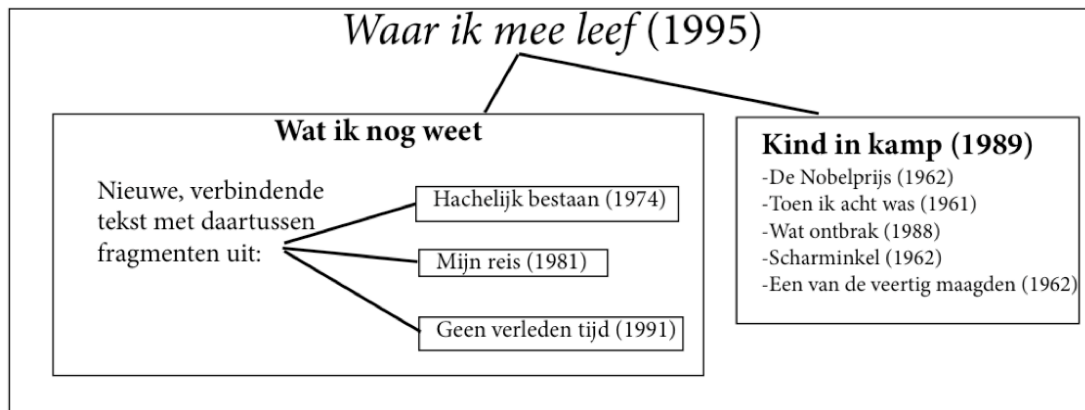
Voor haar proza heeft een sterk auto-biografische inslag. Dat is goed te zien in de bundel die hier centraal staat: in *Waar ik mee leef* zijn fragmenten opgenomen over haar tijd in het kamp, en die fragmenten zijn geschreven in verschillende perioden van haar leven. Het bestaat

---

¹ Zoals behandeld in Van Zonneveld 1993

² Citaten uit dit werk staan in het vervolg van de tekst met paginanummers in superscript vermeld, voorafgaand aan de letters WL.

uit twee delen. Integraal overgenomen is *Kind in kamp* (1989)³: vijf korte verhalen waarbij vermeld staat wanneer ze geschreven zijn: drie in 1962, één in 1961 en nog een verhaal vlak voor de publicatie, namelijk in 1988. Voorafgaand aan *Kind in kamp* is het deel *Wat ik nog weet*, dertien hoofdstukken waarin fragmenten zijn opgenomen uit *Hachelijk bestaan* (1974), *Mijn reis* (1981) - waarin ze verslag doet van een reis langs de plekken uit haar jeugd - en *Geen verleden tijd* (1991).

Hoewel ik alle informatie in de bundel gelijkwaardig zal behandelen, is het belangrijk om op te merken dat het dus een gefragmenteerd geheel is, zowel qua stijl, moment van schrijven en de herinneringen zelf. In *Wat ik nog weet* is geprobeerd een chronologisch verhaal te vertellen, wat niet altijd lukt; het vermengt zich met herinneringen van voor en na de interneringstijd, over allerhande onderwerpen, zoals de gedichten van haar moeder, het orgelspel van haar vader. En zoals de titel al vermeldt, is het verre van volledig. Bovendien hebben we vooral in *Kind in kamp* te maken met verschillende stijlen, iets waar ik in de volgende paragraaf nog op terugkom. Dat Mischa als schrijfster aandacht heeft voor stijl, moge duidelijk zijn, maar dat heeft zeker niet de prioriteit in de bundel. Die blijft samenhangend, opgehangen aan een aantal motieven, waarbij Mischa met haar herinneringen en ervaringen heel bewust aan de lezer een indruk probeert te geven hoe het leven in een kamp door een kind kan worden ervaren.

Kort iets over de internering van Mischa en de rest van haar familieleden. Eerst blijven ze in de omgeving van Medan; ze verblijven in het Serdangkwartier, Dan gaan ze naar Pulubrayan, waar ze in Blok E zitten. Vervolgens gaan ze naar Glugur. Van hong 6 verhuizen ze daar naar hong 5 als hun moeder terugkeert uit de gevangenis; haar ondernemende aard bracht haar wel vaker in de problemen. Uiteindelijk reizen ze met de trein naar Aekpaminké, een kamp dat veel verder uit de buurt van Medan ligt. Vooral het gebrek aan privacy ervaart Mischa als vervelend, al lijkt dit meer op een reflectie achteraf, aangezien ze zich afvraagt of het begrip privacy al wel bestond. Eerst is alles nog nieuw, en is er veel natuur, maar al snel wordt duidelijk dat ook daar alles uiteindelijk 'op' is. De vrede brengt allerm minst zekerheid en al helemaal geen rust. Ze zijn dan wel herenigd met hun vader, maar ze hebben nog lang geen eigen plek. Dus roept de jonge Mischa uit dat ze zo moe wordt van die vrede, dat het zo'n drukte is allemaal. Iedereen is aan het eind van zijn of haar latijn.

³ Dit werk staat gek genoeg op haar website onder de noemer *romans*, met de vermelding: *korte verhalen*. Erin staan verhalen die je niet zou kunnen opdelen in fragmenten. Thematiek en opbouw zijn zo nadrukkelijk aanwezig en betekenisvol dat het weglaten van fragmenten en of het opnemen van kleine delen in het voorgaande 'lopende' jeugdherinneringen, ervoor zorgt dat de herinneringen min of meer uit hun verband worden gerukt.

2.2 | *Op afstand overleven: Aanpassen, fantaseren en genieten*

De belevenissen in het kamp krijgen voor Mischa pas betekenis als ze in het licht komen te staan van nieuwe ervaringen. Wc's en wc-papier herinnert ze zich pas weer als ze uit het kamp en weer in de normale wereld is; de onhygiënische latrines waren voor haar de standaard geworden. Het lopen op blote voeten wordt pas als afwijkend gezien als ze voor het eerst weer schoenen krijgt. Op vakantie gaan doet haar altijd denken aan het kamp: een soort van verhuizen.

Eigenlijk gaat het overleven pas achteraf een rol spelen; alles in het kamp was zo vanzelfsprekend dat zichzelf staande houden bijna moeilijker wordt wanneer ze goed en wel beseft wat ze precies heeft meegemaakt. Als ze op haar twaalfde nog steeds in bed plast en aan een dokter in Nederland vertelt wat haar is overkomen, pas dan krijgt ze een brok in haar keel. De ervaringen beheersen haar leven tot op de dag van vandaag, vooral haar levenshouding, hoe ze tegen dingen aankijkt.

Toch komen er methoden aan bod die Mischa of andere kampbewoners gebruiken om de tijd in het kamp door te komen. Typerend hiervoor zijn allereerst de eerste drie verhalen uit het deel *Kind in kamp*. Het eerste gaat over de Nobelprijs, of beter: een uitvinding die de wereld zal verbeteren. Er wordt veel uitgevonden in het kamp, maar niets wat van belang is voor de hele wereld. Alhoewel: 'als iedereen ertoe zou kunnen komen elke dag zijn eigen druk en zijn eigen plasje te bewaren en, desnoods gekookt of met suiker of zo, op te eten, dan was volgens mij het hele hongerprobleem uit de wereld.'^{WL 167} Maar als de jonge Mischa de proef op de som neemt, blijkt het eten van uitwerpselen toch geen goed idee. Hieruit blijkt vooral de drang om te overleven, een AANPASSINGSVERMOGEN aan de situatie en het nijpende voedselgebrek.

Het tweede verhaal, *Toen ik acht was*, draait om de fantasie van 'tante Suus' en het belletje dat de ik-persoon vindt. Zij 'was het enige grote mens met wie je over kabouters kon praten.'^{WL171} Volgens de tante is het een boodschap van de kabouters en moet ze er ook eentje vinden voor tante Suus. Uiteindelijk ruilt Mischa haar belletje voor iets te eten, en eindigt tante Suus in het gekkenhuis. FANTASIE blijkt dus, tot op zekere hoogte, ook een overlevingsmiddel.

Wat ontbrak ten slotte is gestileerder dan de andere verhalen, in zoverre dat de schrijfster AFSTAND NEEMT van het meisje in het kamp; ze schrijft over zichzelf in de derde persoon. Hier is min of meer sprake van het opzettelijk verbergen van de eigen ik.⁴ Het meisje ervaart een tijdelijk gemis van haar moeder, een langer gemis van haar vader, en een gebrek aan voedsel en ethiek. 'Maar zoals ze toen niemand kon uitleggen waar het haar om ging, zo kon ze nu ook zichzelf niet duidelijk maken wat er behalve al het zichtbare en alom betreurde gemis nog aan haar omgeving ontbrak.'^{WL184}

Het DISTANTIËREN uit dit laatste verhaal zien we in ieder geval terug bij één andere kampbewoner. Aan het eind van de oorlog roept 'tante' Jopy: 'En Jopy leeft nog.'^{WL 92} Dit spreken over jezelf alsof je iemand anders bent, herkent Mischa. Ook zij had 'al een hele tijd het idee dat' ze zichzelf niet was, dat ze 'niet dat magere, vuile kampkind was met armen en benen vol wonden en littekens maar gewoon een meisje van negen.'^{WL 93} Bewust of onbewust komt dat naar voren

---

⁴ De beknopte definitie van Jacques Presser aangaande egodocumenten is: 'die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult - of verbergt...' Zie: Dekker 1993, p. 103.

in dat verhaal waarin ze over zichzelf schrijft in de derde persoon. En je zou kunnen zeggen dat haar naamsverandering een zekere manier is om voorgoed afstand te doen van haar verleden, een verleden waarin ze zich vaak onzichtbaar en onopgemerkt voelde, getuige de volgende uitspraak: ‘de dood deed mij niets toen ik kind was. Wat mij wel uit de kamptijd is bijgebleven als overheersend en verpletterend is het gevoel dat ik niets waard was en dat ik zomaar, onopgemerkt, verloren zou kunnen gaan.’^{WL 131}

Niet per se eten, maar vooral het ZO LANG MOGELIJK GENIETEN van eten wordt erg gewaardeerd. Mischa zelf heeft nooit zo’n trek en is een scharminkel, maar als ze op een dag mag kiezen tussen kaas en suiker, heeft ze ‘meteen reuze spijt’; haar kaas ‘was namelijk meteen weg’^{WL 46-47} De suiker smelt langzaam in de monden van anderen, zo’n beleving had ze helaas niet. Ook van anderen wordt gezegd dat ze een eetmanie hebben: ‘het liefst zou ze haar rijst met een speld hebben opgeprikt om er maar lang van te kunnen genieten.’^{WL 32}

Genieten doen kampbewoners niet alleen van eten; ook de kleine dingen des levens worden tot het uiterste toe gewaardeerd. Van ‘de schoonheid van de zonsondergang’^{WL 139} tot aandacht voor etiquette, woordgrapjes en zinnen als: ‘Als oom flip om de split fluit komt de boy met de flitspuit.’^{WL 48}

Verder komt naar voren dat CONTACT houden dan wel zoeken met anderen een groot houvast biedt voor veel mensen. Zo moest haar vader in het begin bij begrafenissen preken en had dan de mogelijkheid om op plechtige toon berichten van anderen door te geven zonder dat de aanwezige Japanners iets door hadden. Ook werd er veel zorg besteed aan de pakketjes die de vrouwen aan het begin van hun internering nog naar de mannen kunnen sturen.

2.3 | *Kinderlijke beleving en gevoel voor ethiek*

Mischa vult nagenoeg niets in: wat buiten haar waarnemingsvermogen ligt wordt niet beschreven. Het kinderlijk perspectief blijft grotendeels behouden. Deze stilistische keuze voor de ietwat naïeve belevingswereld van een kind zorgt vaak voor een dramatisch perspectief. Op de nacht voor het interneren hoort ze vreemde geluiden uit de slaapkamer van haar ouders, ze verbaast zich dat de vrouwen lachen om een Japanner met een nat kruis als er overstromingen zijn, en als ze haar ouders weinig ziet ten tijde van hun hereniging, accepteert ze de verklaring dat haar ouders nu eenmaal ‘veel’ te bespreken hebben.

Er is dus meer aandacht voor feitelijk handelen dan voor waardeoordelen en visie op de situaties. Het zijn eerder haar niet makkelijk geleerde levenslessen die ze hier aan het papier toevertrouwt, dan oordelen over wat er is gebeurd. *Show, don’t tell*. Het oordelen laat ze over aan haar lezers. Toch sijpelt er natuurlijk door het genoemde wel een indruk door over Japanners en andere kampbewoners.

Wat ik nog weet begint met de dreiging van de ‘Jappen.’ Bij hun binnenkomst in Medan zegt ze: ‘Ze waren vreemd, vreemd, vreemd.’^{WL 14} Als Mischa haar woning moet verlaten, vindt ze het jammer dat ze afscheid moet nemen van de ouderlingen. Een Japanner slaat een inheemse en ze trekt de conclusie: ‘Grote mensen sloegen elkaar dus ook!’^{WL 20} Zeker in het begin blijken de Japanners nog makkelijk te manipuleren. Als ze aan het begin van hun internering op een groot veld in groepen zijn verdeeld en naar de verschillende wijken vertrekken, zegt hun moeder dat ze huilend moeten blijven zitten. Haar plan lukt: de Japanners die op haar af ko-

men om te zeggen dat ze mee moet, tonen uiteindelijk begrip en geven haar een handkar waarop ze haar bagage en de kinderen neer kan zetten. Op de reis maken ook andere moeders gebruik van de kar.

Mischa beschrijft straffen, de Japanners slaan er vaak op los. Weerstand wordt niet geboden; de meeste vrouwen laten zich meteen vallen. Ook zijn er eetstraffen, o.a. op het smokkelen, dat GEDECKEN dan wel PAGGEREN genoemd werd. Indrukwekkend vindt Mischa dat vrouwen klappen voor iemand anders opvangen, maar als iemand het voor haar doet, heeft ze vooral schuldgevoel. ‘Zij kreeg hem maar ik moest erom huilen.’^{WL 54}

Met de kampbewoners voelt ze voor een deel een grote verbondenheid, omdat alle vrouwen ‘tantes’ zijn en zeker in het begin eigenlijk voor iedereen zorgen. Maar er wordt later ook zeker neergekeken op mensen die op oneerbare en betwistbare wijze aan bepaalde middelen en privileges komen. Daarnaast komt in *Waar ik mee leef* duidelijk naar voren dat het ‘Goed zijn in het kamp’ een belangrijke rol speelde: ‘niet alleen aan jezelf denken dus je vrijwillig opgeven voor akelige corvees, oog en oor hebben voor kinderen [...] niet gappen, niet voordringen in de rij, eerlijk zijn als het op verdelen aankomt, geen ruzie maken, niet schreeuwen en er netjes uit blijven zien.’^{WL 62-63} Ethiek verdwijnt niet, in elk geval niet voor familie de Vreede. Als een van de kinderen eten steelt van de soldaten als ze weer in hun oude huis in Medan zijn, zegt hun moeder verdedigend tegen hun vader dat ze dat in het kamp nooit gedaan hebben. Mischa is in het kamp naïef aardig tegen andere kinderen, maar merkt dat de anderen steeds meer een gedrag van ieder voor zich vertonen. Wel zijn er andere waarden: ‘Mijn jongste broertje spijbelde en dat was stout. Een ander jongetje at de melkpoeder op die zijn moeder had willen bewaren voor nog slechtere tijden: dat was stouter.’^{WL 36}

Dit alles staat in schrill contrast tot hoe sommige vrouwen zich gedroegen, vooral in het laatste kamp, waar er niet alleen een groot gebrek aan voedsel, maar aan alles was. Onder die omstandigheden werd het echt een ‘Ieder voor zich.’^{WL 61} Ruzies om eten leidden tot gevechten.

Tot slot is er nog een visie op het huidige gedrag van ex-geïnterneerden en anderen. Mischa zelf wil er liever niet over praten, zeker omdat het bij vergelijking met de Joodse kampen in een veel gunstiger licht staat, maar toch bekruipt mij een gevoel dat ze het niet uit kan staan als iemand daardoor ook meteen haar tijd in het kamp daarom maar afdoet als ‘O, daar was het niet zo erg, hè?’^{WL 138} Het is niet te vergelijken, maar dat maakt haar ervaringen niet minder indringend. Het kamp heeft haar visie op de wereld veranderd, maar een heldere visie op haar tijd in het kamp ontbreekt.

3 | Mary en Lex: Liefde op afstand

Aan de Zus van Anton (2004)⁵ is in zoverre bijzonder dat we door dit document getuige zijn van hoe een echtpaar de tijd in de kampen doorkomt, zij het dan van elkaar gescheiden. Een twintigtal brieven geschreven door Lex Brückel aan zijn echtgenote, Mary Brückel-Beiten, en het dagboek van laatstgenoemde schetsen hun bezorgdheid om elkaar en hun omgang met de verslechterende omstandigheden. De teksten gaan gepaard met tekeningen van Mary, die ze heeft gemaakt samen met kampgenote Molly Roukens.

---

⁵ Citaten uit dit werk staan in het vervolg van de tekst met paginanummers in superscript vermeld, voorafgaand aan de letters AZ.

3.1 | *Initiatieven tegen beter weten in*

De Indo-Europese Mary werd op 6 oktober 1904 geboren en stond bij haar vrienden bekend als een roekeloze branieschopster. Haar eerste man stierf al snel en liet haar achter met drie kinderen. In 1935 trouwde ze met Alexander Brückel (1902 - 1976)⁶, met wie ze twee kinderen kreeg. Deze kinderen waren bij haar ten tijde van de internering. Na de oorlog ontpopt ze zich in Nederland als een boegbeeld voor de Indische cultuur. Met haar kookboeken stond ze aan de wieg van de Indische rijsttafel in Nederland, en ook is ze één van de initiatiefnemers van de

Pasar Malam. Ze overlijdt op 16 juli 1992.⁷

Mary en Lex zijn beide geïnterneerd in de Minahasa, Noord Celebes.^{AZ 14} Lex begon in mannenkamp Teling,^{AZ 18} later werd de hele groep verplaatst naar de gevangenis van Manado. Mary en de kinderen verbleven eerst op het terrein van de Laurierschool in de kampong Kaäten, in de buurt van Tomohon. Ze vertrokken later naar een barakkenkamp in de buurt van Airmadidi. Vooral in het begin lagen de kampen relatief dicht bij elkaar en was er tot op zekere hoogte communicatie mogelijk. Brieven gingen mee met 'Indonesische en Chinese leveranciers of aan Indonesische kampbewakers. Later fungeerde dokter Mori als contactpersoon.^{AZ 18} De laatste anderhalf jaar was dit soort communicatie niet meer mogelijk.

Dagboeken waren verboden, en ook op correspondentie stonden straffen. Lex verbrandde daarom de brieven die hij van Mary ontving, op een paar na. Mary heeft naast haar dagboek wél alle brieven bewaard. Toch bevat deze editie niet alles: 'Uitweidingen over kampgenoten en het gemis van vrouw en kinderen en, door het ontbreken van de brieven van Mary, onduidelijke passages zijn geschrapt [uit de brieven van Lex (DK)]. Uit de dagboeken zijn met name herhalingen en al te fragmentarische passages weggelaten.^{AZ 44}

Over schokkende gebeurtenissen heeft Lex het niet, om zijn vrouw niet ongerust te maken. Bij Mary valt een soort zakelijkheid op; over haar gevoelens heeft ze het eigenlijk relatief weinig in haar dagboek, vooral over prijzen, geld(gebrek), zieken, doden en de bemoeienissen van de kampleiding zijn onderwerp van haar geschriften. De brieven van Mary ontbreken, maar uit de brieven van Lex spreekt vooral het gemis van zijn vrouw, zijn bezorgdheid, en we krijgen een paar keer een inkijk in zijn dagelijkse bezigheden.

3.2 | *Structuur en vermaak*

Alleen al uit het feit dat het echtpaar met hun correspondentie zware straffen riskeerde, is af te leiden dat het onderhouden van CONTACT een belangrijk overlevingsmiddel was. Om het overzichtelijk te houden, behandel ik hier Lex en Mary apart.

3.2.1 | Lex: Vlotte studie, lectuur bij de vleet, humor niet van de lucht

Met de studie Latijn gaat het 'vlot, lectuur is er bij de vleet en de humor is niet van de lucht'^{AZ 60} zo schrijft Lex in één van zijn brieven. Later pakt hij zijn Engels weer op; intellectue-

⁶ Indischhistorisch.nl

⁷ Informatie uit voorwoord (AZ 9-11) en het begeleidende stuk Esther Captain.

le, individuele, innerlijke ARBEID zorgt voor de nodige AFLEIDING, maar vooral het 'sociale' element neemt een grote rol in. 'Er is voor de vrije uren van alles: dammen, schubbakken, bridge, schaken, een zangkoor en taallessen [...] [o.a. in het (DK)] Frans, Engels, Maleis, Latijn, Grieks, Hebreeuws, Banggais, Spaans, enz.'^{AZ 51} Onder andere de 'Mis van Perosi'^{AZ 73} wordt gezongen, anderen brengen hun tijd graag door met politieke of religieuze discussies.

Naast de structuur en voldoening die FYSIEKE BEZIGHEDEN geven, zoals het werk, corvee en 'gymnastiekles'^{AZ 74} is er ook plaats voor SPIRITUALITEIT: 'Veel troost vind ik in de mis, communie en gebed.'^{AZ 48} Maar ook zijn fantasie - of beter: zijn VOORSTELLINGSVERMOGEN - sleept Lex door zijn tijd in het kamp heen; hij schrijft Mary dat hij, als ze uit het kamp zijn 'meer dan vroeger 't een en ander samen' wil doen en dat hij 'over dit alles [ligt] te fantaseren'^{AZ 62} Extra verheugd is hij als Mary het voor elkaar krijgt ook nog iets tastbaars mee te sturen, zoals met zijn verjaardag wat lekkers, schriften en een 'door mijn Marietje en Wimpie zelf gemaakt souvenir' in de vorm van een potloodhouder en 'borstel-enz houder'.^{AZ 66-67}

3.2.2 | Mary: Eén brok vrolijkheid en creativiteit

Het sturen van bovenstaande verjaardagscadeaus laat zien hoeveel waarde eraan gehecht werd. Een tijd later maakte 'Wimpie' ook een 'prentenboek' dat bij zijn vader terechtkomt.^{AZ 133} Over boeken gesproken: het bijhouden van het dagboek op zich is blijkbaar een belangrijk houvast voor Mary.

Voor Mary is de stille kracht achter de VERMAAKAVONDEN: schrijven, repeteren en opvoeren van 'snip en snap',^{AZ 49} ter gelegenheid van de verjaardag van prins Bernard is er een 'Elk-wat-wils-avond' met 'zelfgemaakte stukken en gedichten', o.a. zang.^{AZ 55} Ze schrijft ook 'Lied over Indie' en 'Lied over Holland',^{AZ 63} die net als de tekst van Snip en Snap in het mannenkamp terecht komen. Er wordt een keer een 'radioavond'^{AZ 94} georganiseerd, er is de openluchtopvoering van 'nieuwsgierig elfje'^{AZ 95} en ook de dansavond, waarbij o.a. gezongen wordt, is een 'groot succes' met de 'Polkawals, ritmische dans, fantasiedans, menari'.^{AZ 126} Ze schrijft dan ook in één van de brieven aan Lex die wel bewaard is gebleven dat ze nog steeds voor 'de vrolijke afleiding' zorgt, 'zowel voor groten als voor kleinen. Ik was dit jaar weer Zwarte Piet. Voor Kerstmis en Nieuwjaar heb ik een mooi programma. Avondjes, lezingen, alles gaat door mijn handen!'^{AZ 124} Elke SPECIALE GELEGENHEID - kerkelijk, koninklijk, persoonlijk of traditioneel - wordt aangegrepen om uit de sleur van het kamp te ontsnappen.

Aan het begin van het kamp wordt er nog een 'tentoonstelling speelgoed'^{AZ 62} geopend en wordt er 'in groepjes' les gegeven.^{AZ 76} Op een gegeven moment is er een lezing over "kinderen in het kamp"^{AZ 119} en er wordt een 'jongensclub opgericht'^{AZ 108} Naast deze educatieve bezigheden is er verder ruimte voor GENIETEN. Door de honger is zelfs het 'ruiken' aan rijstdamp al een puur genot en die rijst smaakt natuurlijk het beste als deze met 'theelepels' wordt verorberd.^{AZ 115} Verder zegt ze bij het zien van niet-vijandelijke vliegtuigen dat ze ervan 'genieten' en dat ze 'al hun bewegingen gadeslaan'.^{AZ 172}

3.3 | Tussen waardering en achterdocht

Lex schrijft dat hij in het kamp 'heel wat mensenkennis op' doet.^{AZ 64} Op z'n minst opvallend is de opmerking dat hij niet 'bruin' wil worden van de zon. Onduidelijk blijft of dit iets

met schoonheidsidealen te maken heeft of met de bevolkingsgroepen; het laatste lijkt onwaarschijnlijk aangezien hij zelf met een Indo-Europese vrouw getrouwd is.

Verder zegt Lex alleen nog iets over de pastoors, die 'om beurten' preken.^{AZ 106} Als hij bij hen zijn hart wil luchten, wordt hij 'geweldig teleurgesteld' omdat ze niets begrijpen 'van wat een vader in deze omstandigheden voelt voor zijn kleine jongetjes'^{AZ 104} Dat geldt dan vooral voor de jongeren; hij vindt 'meer troost' bij de dominee.^{AZ 105}

Over de dames van gemengde afkomst schrijft Mary weinig - behalve dat ze 'nog steeds hier' zijn na een aanbod om te vertrekken^{AZ 70} - wel geeft ze een al net zo genuanceerd beeld over de geestelijken in haar kamp. De zusters hebben zich in sommige gevallen 'als het ware voor ons doodgewerkt' in de ziekenzaal,^{AZ 146} maar er zijn er ook:

heel wat die onbetrouwbaar zijn en oneerlijk zijn. Er is een hevige vijandschap tussen de zusters en de dames. Maar de schuld zit voornamelijk bij de zusters zelf. Achter het gebedenboekje en rozenkrans veroorloven zij zich veel oneerlijkheden. Onze kinderen zijn ontzettend brutaal tegen moeders en andere dames. Waar wij zo bij elkaar leven en alles van elkaar meemaken is dit niet zo vreemd. Moeders schelden en slaan de gehele dag en af toen toe schelden de kinderen terug.^{AZ 166}

Ze merkt verder op dat de 'verslaafde damesrokers' er 'het ergst aan toe' zijn: 'Er zijn er die om een sigaret hun prestige te grabbel gooien en meer dan vriendschappelijk omgaan met de agenten.'^{AZ 155-156} Verder heeft ze tijdens een tocht buiten het kamp 'begrepen dat de familie Sumual, aan wier genade wij thans zijn overgeleverd wat ons eten betreft, zeker de helft van het blandja-geld in eigen zak steekt,' aangezien de weelde van het landgoed van deze Indische familie afdruipt.^{AZ 112}

Ook dokter Mori kan niet rekenen op volledig vertrouwen. Hij helpt de kampbewoners alleen tegen een hoge prijs. Dat maakt hem niet altijd even sympathiek en al helemaal niet betrokken bij het lot van de geïnterneerden. Verder is het een man die 'tegenstrijdige adviezen geeft, en overlijdensgevallen uit het mannenkamp niet doorgeeft'^{AZ 129}

Dan de Japanse kampleiding. Mary maakt het slechts één keer mee dat een aantal officieren 'op een avontuurtje uit' is.^{AZ 144} Verder schrijft ze in een brief heel in het begin over 'ongelukken' een gebeurtenis die 'hemeltergend' is, vermoedelijk een verkrachting, waarop Lex bericht dat er na navraag 'één geval is voorgekomen [...] De leiding der Japanners zou zelf maatregelen hebben genomen.'^{AZ 50}

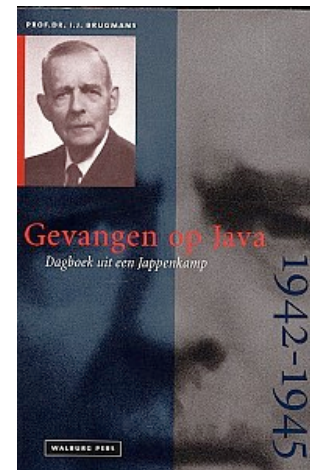
Sommige officieren worden bij naam genoemd (Lasut, Pelantare), anderen krijgen een bijnaam van Mary, zoals 'Bazuinengel' dan wel 'Babyface'^{AZ 147} voor een jonge schreeuwlelijk. Kampcommandant Yamada Hideo heeft de leiding over zowel het mannen- als het vrouwenkamp. Dit 'klein gespierd gedrocht met een grote zwarte baard'^{AZ 52} noemen Lex en Mary Brulaap, Brullie of Baard. Aan de ene kant straft hij erop los, vindt hij dat hij overal verstand van heeft, gaat er het gerucht dat hij een vrouw een 'oneerbaar voorstel'^{AZ 164} heeft gedaan, is er niets goed aan de nonja blanda en reageert hij vaak cynisch; het nieuws van het eind van de oorlog geeft hij al tandenpoetsend. Maar aan de andere kant is hij zenuwachtig bij hoog bezoek, heeft hij met Mary een keer een gesprek over zijn heimwee, en regelt hij wel 'twee kippen' voor Mary als ze daar i.v.m. haar verjaardag om vraagt.^{AZ 163} Bovendien is er de 'meer dan cor-

recte houding van de Japanners' bij begrafenissen, iets wat Mary en de anderen 'zo anders gewend zijn'^{AZ 65}; Yamada regelt zelfs in tijden van schaarste nog een krans.

Voor enige tijd heeft Ito de leiding; hij ziet er 'zeer ongunstig uit, doch niet zo wreed als Yamada.'^{AZ 120} Maar deze Ito wordt na enkele maanden weer afgezet en ze krijgen Yamada terug. Mary moet hem na de oorlog bij de militaire rechtbank aanwijzen tussen een aantal Japanners. Ze aarzelt echter en voelt geen 'behoefte wraak te nemen.'^{AZ 26} Maar hij leek haar met zijn ogen te willen zeggen dat hij inderdaad degene was die ze hebben moest. In Australië is zijn doodstraf voltrokken.

4 | Ieb, de wandelende Encyclopedie

Isaak Johannes Brugmans (1896-1992), kortweg Ieb, was net als zijn vader een bekend Nederlands historicus. In dit deel staat zijn dagboek *Gevangen op Java* (2004)⁸ centraal. Bij het uitbreken van de oorlog bevond het gezin Brugmans zich in Bandoeng. Hij werd gescheiden van zijn vrouw Louise en zijn kinderen: Gerda en de tweeling, Adèle en Irene. In het kamp noemt iemand hem 'wandelende Encyclopedie'^{AZ 28} en dat is wellicht de meest typerende beschrijving voor deze onderwijzer in hart en nieren.

4.1 | Schrijven als Brugman(s)

In klein en regelmatig potloodhandschrift en met zoveel mogelijk benutting van het wit houdt Brugmans op het papier dat voor handen is (o.a. klad- en toiletpapier) zijn dagboek bij over zijn tijd in Tjimahi, West-Java. Na de oorlog helpt zijn dochter Irene met het uittypen van dit verslag. Origineel en typoscript gaan in 1950 naar het NIOD, waar Esther Captain het meer dan vijftig jaar later vindt als zij bezig is met een proefschrift over de Indische dagboeken ten tijden van de Japanse bezetting. Ze neemt contact op met de familie, die uiteindelijk besluit tot publicatie. Een achterkleindochter zorgt ervoor dat de tekst digitaal beschikbaar is.⁹ Dit proces heeft er naar mijn idee voor gezorgd dat de hier behandelde tekst niet geheel gelijk te stellen valt aan het origineel. Afgezien van een enkele taalfout,¹⁰ wordt in de lopende tekst verwezen naar bijlagen; het lijkt me sterk dat het origineel dat ook doet. Daarnaast zijn er soms opmerkingen die achteraf lijken te zijn bijgevoegd; zo merkt hij aan het begin op dat het commando 'per week' wisselt^{GJ 15} en geeft Brugmans op de vierde dag al een dagindeling inclusief maaltijden, waarbij hij een verschil opmerkt met de zondag, die hij dan nog niet heeft meegemaakt. Het kan natuurlijk zijn dat hij dit heeft vernomen van anderen die er al langer zitten, maar desalniettemin zijn er opmerkingen waarbij vraagtekens gezet kunnen worden.

Zijn collega Schöffer ziet het als uniek om de 'grote zelfdiscipline' waarmee het dagboek werd bijgehouden, 'om de terughoudende, afstandelijk-beheerste toon waarop alles geschreven

⁸ Citaten uit dit werk staan in het vervolg van de tekst met paginanummers in superscript vermeld, voorafgaand aan de letters GJ.

⁹ Informatie uit de *Ten Geleide* en *Introductie* (AZ pp 7 - 12)

¹⁰ Zoals o.a. 'zijn gebeurt' (GJ 22); een spelling waarbij ik me afvraag of die ook zo in het origineel staat.

werd en om de intellectueel-verantwoorde manier die bij de notities consequent en zuiver in de beschrijving aan de dag treedt.^{GJ8}

4.2 | Opvoeden en organiseren

‘Ik prefereerde wat rond te wandelen en op deze prachtige stille ochtend te mediteren.’^{GJ 106} Als je het verslag van Brugmans leest, lijkt je bijna te vergeten dat hij in een kamp zit. Het leven gaat voor hem gewoon door. Als een rode draad door het dagboek gaat zijn inzet voor educatie. Als vooraanstaand man wordt er veel van hem verwacht, zowel op bestuurlijk als op intellectueel vlak. Hij schrijft al snel dat hij ‘causerie gehouden’^{GJ20} heeft, dat hij een ‘voordracht’^{GJ 26} geeft, en dat hij het verzoek krijgt van ‘lyceïsten’ om ‘geschiedenisles, en Nederlandse literatuur’ te geven.^{GJ29} Hij geeft allerhande cursussen en neemt ook heel wat examens af, vooral veel jongens halen het ‘eindexamen H.B.S’ door zijn inzet; hij is dat ook ‘voorzitter van de examencommissie.’^{GJ 35} Daarnaast is hij voorzitter van ‘een subcommissie voor geestelijke ontspanning’ onderdeel van ‘de instelling van een commissie voor ontspanning.’^{GJ34}

Hij is niet de enige die lezingen geeft; hij woont ze zelf ook bij, o.a. over ‘Wagner en de opera’, ‘luchtkarteering’, ‘de wereldpetroleumpositie’, etc.^{GJ33} Ook wordt aan de toekomst gedacht, zo is er een bijeenkomst waarin de ‘na-ooglogsche problemen’ zullen worden besproken.^{GJ34} Goed gefundeerde discussies zijn een substantieel tijdverdrijf voor Brugmans en de zijnen, en hij moet niks hebben van de op niets gebaseerde geruchten die er rondgaan. Hij noteert de inhoud wel, maar zegt over degenen die erin geloven: ‘Ze leren het nooit.’^{GJ 49} Het houdt hem echter wel bezig; zo vindt hij het ‘curieus’ wat Shakespeare over het gerucht zegt in ‘de proloog van II Hendrik IV.’^{GJ 64} Zijn lectuur betrekken op zijn huidige situatie is iets wat Brugmans wel vaker doet. In Cronin’s *Citadel* vindt hij ‘de opmerking dat geluk zuiver geestelijk is, en niets te maken heeft met den materielen toestand,’^{GJ 25} waar hij het mee eens is. Een ander voorbeeld: ‘Werk, dat is het enige dat een mensch gezond houdt; Faust had gelijk.’^{GJ 32} Brugmans is dan ook iemand die veel gebruik maakt van de ‘leesbibliotheek,’^{GJ 30} al lijkt het erop dat hij vooral vakliteratuur leest.

Toch is het geen man die alleen waarde hecht aan bewijs en wetenschap. Als zijn klomp letterlijk breekt, vraagt hij zich af: ‘Wat beteekende dit vroeg in den ochtend al?’^{GJ 35} Dit mag dan misschien schertsend bedoeld zijn, ook ‘bijbellezing’ doet hem goed;^{GJ 17} hij hecht veel waarde aan geloof. Bijna vanzelfsprekend staat hij altijd stil bij persoonlijk bijzondere dagen: trouw- en verjaardagen worden ‘in stilte herdacht.’^{GJ 32}

Ook is er ruimte voor meer ‘volks’ vermaak. Met enige regelmaat is er een ‘cabaret-avond’, die als een deel van de mannen naar een ander kamp worden overgebracht ‘dus nu een afscheidsavond (muziek, zang, apachendans)’ wordt.^{GJ 42} Heel in het begin wordt er nog ‘alcoholica binnengesmokkeld’^{GJ 26} ter ere van de jaarwisseling. Ook is er soms ‘gezang in de groote loods, ook nationale liederen’^{GJ 30} En in ieder geval aan het begin van de kamptijd zijn er ‘sportwedstrijden’ die gepaard gaan met een “‘strijkje” (mondharmonica, mondoline, quasi-saxofoongeluiden enz)’^{GJ 20}. Tevens is er - meer voor de jongeren dan voor Brugmans - ‘sport onder leiding van een gymnastiekleeraar’^{GJ 19} met oa ‘wedstrijden in zaklopen’.

4.3 | Gebrek aan inzicht en beschaving

‘Nee, het is niet waar, dat ieder hier aan zichzelf, aan zijn eigen lichaam zelfs, denkt.’^{GJ 130} Juist aan het eind van de oorlogsperiode zijn er mensen die wat van hun voedsel afstaan aan anderen. Ook, of misschien vooral aan Brugmans, die tegen het einde van zijn internering kampt met ziekte en energiegebrek. Over de rassenkwestie heeft hij een vrij modern beeld. Als iemand zegt ‘geen klap van een Indonesiër’ zou willen hebben, antwoordt Brugmans dat hij dat überhaupt van niemand wil; ‘Waarom toch altijd die rassenkwestie erbij gehaald?’^{GJ 30} Zijn maatstaf lijkt er één te zijn van ontwikkeling en beschaving.

Dat wordt duidelijk bij zijn visie op de Japanners. Afgezien van enkele wat al te makkelijke oordelen - zoals een officier die ‘vrij imbeciel’^{GJ 26} lijkt en de uitspraak: ‘De wegen der Japanners blijven ondoorgrondelijk’^{GJ 24} - laat Brugmans vooral zien dat de Japanse kampleiding organisatorisch nogal wat steken laat vallen. Vele besluiten en bevelen schrijft hij op, en hij schrijft het ook op wanneer die orders weer worden teruggetrokken of wanneer er tegenstrijdige berichten van de kampleiding komen. Over deze wispelturigheid van de Japanners zegt hij: ‘van ieder order wisten wij, dat een tegenorder spoedig zou volgen’^{GJ 18} Ze kunnen ‘nooit direct iets goed doen’^{GJ 22} en op deze manier ‘weet de ene hand niet, wat de andere doet.’^{GJ 64}

Dit gebrek aan organisatorisch inzicht wordt door het hele dagboek op bijna humoristische wijze gedemonstreerd, maar dat is nog tot daaraan toe. Wat betreft behandeling van de gevangenen velt Brugmans wel duidelijk een oordeel, o.a. ‘dat in vergelijking met de Japanners de Duitschers meevallen’;^{GJ 54} een uitspraak die op dat moment normaal was, aangezien het nog niet algemeen bekend was hoe ver het bewind van Hitler werkelijk zou gaan rondom de Jodenvervolging. De Japanners zijn allesbehalve het toonbeeld van beschaving: ‘Het schreit ten hemel, vooral omdat men niet enkel meer straft, maar uit puur sadisme mishandelt buiten elke straftoemeting om. De oude Grieken veroordeelden mishandeling reeds...’^{GJ 64} Naarmate de tijd in de kampen langer duurt, worden de Japanners ‘hinderlijker en plageriger’^{GJ 126} Het gedrag van de Japanners is meer beestachtig dan menselijk.

5 | Visie is een overlevingsmiddel

Drie stilistisch verschillende documenten, alledrie anders van aard, maar over hetzelfde onderwerp. Alledrie vrij genuanceerd in visie, en overwegend objectief in verslaggeving, zij het dat de één wat meer persoonlijke noten toevoegt dan de ander. De werken zijn vooral nuttig voor een beeld van de overlevingsmethoden, die in bijlage 1 kort in een tabel staan.

Iets wat alle behandelde bronnen illustreren, zowel qua visie als qua overlevingsmethoden, is dat het scheppen van afstand eigenlijk misschien wel het belangrijkste overlevingsmiddel is. Hoe je tegen je omgeving en tegen gebeurtenissen aankijkt - je visie! - kan ook heel goed een overlevingsmethode zijn; het is een manier om te verwerken, te begrijpen, te veroordelen. Voor het schrijven over een bepaalde gebeurtenis is al een zekere afstand nodig; de schrijver moet de situatie immers kunnen overzien. Dit geldt zeker voor dagboeken, brieven en memoires. Soms uit die afstand er zich juist in dat de auteurs zeer objectief zijn, zodat het lijkt of zij geen deel hebben genomen aan het beschrevene, alsof zij slechts een filmcamera zijn: een soort afstand nemen van het gevoel. Bij De Vrede zien we in een enkele passage zelfs dat er afstand

wordt genomen van de eigen ik. In andere gevallen treedt het eigen oordeel veel meer naar de voorgrond, waardoor afstanden mogelijk nog groter worden. In deze bronnen is dat minder aan de orde dan in vergelijkbare documenten waar bijvoorbeeld minder genuanceerd tegen andere bevolkingsgroepen wordt aangekeken. Maar ook Brugmans creëert een afstand door de Japanners af te schilderen als onbeschaafd. En het benadrukken van de eigen, vaak Nederlandse, identiteit, is ook een manier om de eigenwaarde te behouden: als je nog bent wie je bent, heeft de overheerser nog geen grip op je. Er bestaat nog een afstand tussen 'die Aziaten' en 'ons Westerlingen'; we zitten nog anders in elkaar. Wat Mischa aan ethiek meekrijgt, kan hiermee ook in verband worden gebracht: verval niet in egoïstisch gedrag, word niet zoals de anderen, blijf rekening houden met elkaar.

Verder lijkt het, hoe vanzelfsprekend ook, belangrijk jezelf bezig te houden, afleiding te zoeken. Ook dat is een soort van afstand scheppen: niet geconfronteerd willen worden met het nu, vluchten van de harde werkelijkheid. Of juist door er volledig in op te gaan, vol overgave te werken, te sporten, te studeren, te organiseren, met de oude systemen doorgaan alsof er niets aan de hand is. Of juist door te relativiseren - ook al een vorm van afstand scheppen - met cabaret, gezang, literatuur, verbeelding, geloof, spelletjes spelen, of door het besef dat er nog een toekomst is, waarin het waarschijnlijk op een dag anders en beter zal.

Ten slotte is er het ten volste genieten van de kleine dingen, van het hier en nu, voor zover dat mogelijk is. Memento mori, carpe diem. Voedsel, natuur, muziek, taal, herinneringen, bijna alles leent zich ervoor. Ook geruchten. En ook het kleinste nieuwtje van of over die door de internering onbereikbare geliefden. Focus op een detail, is afstand nemen van het geheel.

Alles is ver weg, en toch dichtbij.

6 | Bijlage 1: Overlevingsmiddelen

Algemeen	Categorie	Mischa	Mary	Lex	Ieb
Intellectueel	<i>Verdieping en Studie</i>	krijgt les uit leerboekjes		Latijn, later Engels	Zelfstudie
	<i>Troost en herkenning: Literatuur</i>	leest enkele kinderboeken		o.a. <i>Mort, ou est ta Victoire</i> en Baudelaire	Leest vak- en ontspanningsliteratuur, legt verbanden
	<i>Discussie, klagen</i>			Anderen: discussies	Denkt vooruit
	<i>Schrijven: vastleggen</i>		Dagboek, gedichten, liedjes, brieven	Schrijft brieven	Dagboek
Fysiek	<i>Tekenenen</i>		Dierenprentenboek (Lex)		
	<i>'Gedekken'</i>		Pagieren, prijzen	Pagieren	
	<i>Werk: routine</i>		Klapperolie maken	Scheren 2x per week	Lezingen geven, Examencommissie
	<i>Overig</i>	Krijgt veel aandacht als ze weer ziek is geweest	Eten met theelepeltjes, dans	Gymnastiek (voor de afwisseling).	Gymnastiek, af en toe
Sociaal	<i>Genieten: Muziek, herinneringen, eten</i>	Geniet vooral van eten		Spelletjes (bridge en schaak) , zingen	Vooral muziek, zowel zang als het 'strijkje'
	<i>Relativeren: Cabaret, etc</i>	Eigenlijk pas achteraf in een goed perspectief kunnen plaatsen	In actieve rol: Sketches (Snij en Snap), Radioavond, 'nieuwsgierig elfje'	In passieve rol	Wel in commissie van ontspanning, geen creatieve rol
	<i>Eigen cultuur, nationaliteit en identiteit bedrukt</i>		Sinterklaas vierden, Bernard, Juliana, Wilhelmina. Indische dames vrij: nee.		Feesdagen, ook de koninklijke vierden. Doorgaan met het Nederlandse onderwijssysteem
	<i>Tegenstelling tov Japanners uitvergroten</i>				Aan de hand van beschavingsniveau laten zien dat de Japanners verschillen van de Westelingen
Geloof	<i>Overig</i>		Speelgoedtentoonstelling, zelf gemaakt		Tentoonstelling huisvuil
	<i>Geloof en gebed</i>			Mis, communie en gebed	Bijbellesing, mis
Hoop	<i>Ethiek en moraal</i>	Goed zijn.'	Geld ten behoeve hele kamp		Nadruk op beschaving
	<i>Toeleven naar (feest)dagen en beloningen</i>		Pasen, verjaardagen: iets extra's		Stilstaan bij speciale dagen
	<i>Geruchten, roddels, pamfletten</i>		Noteren van geruchten		Noteren, maar verder geen waarde aan hechten
	<i>Fantastie: als het voorbij is</i>	Meer: verbeelding over het nu		Zoontjes, eigen positie	Toekomst bespreken
Liefde	<i>Contact geliefden, bezorgdheid, Levenstekens</i>		Brieven, geschenken	Brieven verbranden!	Denkt veel aan vrouw en kinderen, is blij met bericht en geschenken
	<i>Sterk blijven voor de onbereikbare ander</i>			Troost dat jij zo flink bent'	

7 | Literatuurlijst

Brückel-Beiten, Mary: *Aan de zus van Anton. Dagboek, brieven en tekeningen uit Indië 1942-1945*. bez. door Mariska Heijmans-van Bruggen, inl van Esther Captian en voorwoord van Lex Brückel jr. Zutphen, 2004.

Brugmans, prof. dr. I.J. : *Gevangen op Java 1942-1945. Dagboek uit een Jappenkamp*. Zutphen, 2004.

Dekker, Rudolf: Wat zijn egodocumenten? In: *Indische Letteren* 8 (1993) p. 103-112

De Vreede, Mischa: *Waar ik mee leef*. Amsterdam/Antwerpen, 1995.

Van Zonneveld, Peter: Een grillig domein vol Doornroosjes. Indische egodocumenten, een verkenning. In: *Indische Letteren* 8 (1993) p. 97-102

Verder voor achtergrondinformatie gebruik gemaakt van:

www.indischekamparchieven.nl

snsd.nl

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/kamptekeningen>

http://www.indischhistorisch.nl/thema_eetcultuur_marybruckel-beiten.htm